

~~Op 26 januari 1814 werd 's-Hertogenbosch bevrijd van de Fransen. Reeds voor die datum werd elders door de militairen de gekroonde adelaar met bliksemschicht van de uniformen verwijderdⁱ. Mede door de catastrofaal verlopen veldtocht in Rusland (1812-1813), waarbij zo'n 15.000 Nederlandse militairen het leven lieten, was de populariteit van Napoleon gedaald. Als enige tijd later ook nog eens het Koninkrijk der Nederlanden is ontstaan, zal de vraag naar tabakspijpen met een Napoleontische adelaar wel zijn verdwenen.~~

~~De pijpenkop met stadswapen en adelaar zal na de Franse tijd worden opgevolgd door een ander (reeds bekend) model waarop het stadswapen, dit keer met twee wildemannen, voorkomtⁱⁱ. Leonardus Eras wordt daarop met naam en toenaam genoemd, de Napoleontische adelaar is echter gevlogen.~~

De Nederlandse export van kleipijpen naar Duitslandⁱⁱⁱ

Ruud Stam

1. Inleiding

Niet alle pijpenmakerscentra in Nederland hebben zich ook op de export gericht. In de 17e eeuw waren Amsterdam en vooral Gouda van belang voor de export naar Duitsland^{iv}. In de 18e en de 19e eeuw waren dat Gouda en in beperkte mate ook Alphen aan de Rijn. De Alphense pijpenmakers richtten zich ondermeer op de export naar Scandinavië, Denemarken en Noord-Duitsland.^v

Daarnaast hebben ook andere centra op een beperkte schaal pijpen naar Duitsland uitgevoerd. Zo hebben bijvoorbeeld de pijpenmakers uit Gennep en Venlo in het begin van de 19^e eeuw naar de aangrenzende gebieden in Duitsland geëxporteerd^{vi}. Aan het eind van de 19^e eeuw en in de 20^e eeuw voert praktisch alleen Gouda nog naar Duitsland uit. Na de Eerste Wereldoorlog betreft dit voornamelijk gietpijpen in kleinere partijen.

ⁱ C. de Mooij. Eindelyk uit d'Onderdrukking. Patriottenbeweging en Bataafs-Franse tijd in Noord-Brabant 1784-1814. Zwolle s.a. 106.

ⁱⁱ Van den Hurk en Nijhof, Bossche pijpenindustrie, 63. Dat wapen was op 16 juli 1817 door de Hoge Raad van adel bevestigd. In feite ging het om het oude stadswapen. De hertogkroon en de wildemannen waren reeds in 1670 eigenhandig aan het wapen toegevoegd.

ⁱⁱⁱ Met Duitsland wordt in dit artikel bedoeld de gebieden die binnen de grenzen van het hedendaagse Duitsland gelegen zijn. Op analoge wijze zijn de aanduidingen Nederland en België gebruikt.

^{iv} De export van Amsterdam was meer gericht op Amerika. Zie: Stam, R. D., The export of European clay pipes to North America. A preliminary survey. The Pipe Year Book 2002, P 8.

^v Meulen, J. van der, De "Gouwenaars" van Alphen aan den Rijn, Leiden, 1986. Blz. 72 en 77.

^{vi} Mielke, H-P., Tonpfeifenland Niederrhein. Zur Verbreitung der Pfeifenbäckerei zwischen Köln und den Niederlanden. Knasterkopf 15, 2002, S. 75.

2. Statistieken

Uit de 17^e en de 18^e eeuw is er weinig statistisch materiaal voorhanden en ook de volledigheid en betrouwbaarheid van de gepresenteerde cijfers laat nogal eens te wensen over. Dit kan bijvoorbeeld goed geïllustreerd worden aan het Sont -registerⁱ. De vaart op de Oostzee was in de 17^e en 18^e eeuw het belangrijkste deel van de Nederlandse handel. Veel belangrijker dan bijvoorbeeld de handel van de VOC. Bij de passage van de Sont werd tol geheven naar rato van de lading van de schepen. Er zijn enorme aantallen kleipijpen in die periode door de Sont vervoerd. Echter in het Sont-register is hier weinig van terug te vinden. Pijpen hadden een te klein volume en werden daardoor vaak niet geregistreerd. Dat is onhandig voor de onderzoeker van nu, maar voor de export van de pijpen was het zeer gunstig. Ook bij de Rijntollen is er duidelijk sprake van onderregistratie. Als er over de pijpen volledig tol had moeten worden betaald – er waren in de 18^e eeuw 38 tollens tussen Dordrecht en Straatsburg – dan was de verbreiding van de Goudse pijpen in Zuid-Duitsland en in Zwitserland niet zo groot geweest als nu uit opgravingen blijktⁱⁱ.

Pijpen opgenomen in het Sontregister

Jaar	Bestemming	Hoeveelheid	Herkomst
1635	Zweden Denemarken	1 kist 1 mand	
1646		2 kisten tabakspijpen 2 kisten	Holland Holland

Als deze wel zeer spaarzame getallen vergeleken worden met cijfers uit het Poolse Elbing (Elblag) dan is ook daaruit de onderregistratie goed zichtbaar. Immers alle pijpen die naar Elbing vervoerd werden moesten via de Sont worden verscheept.

Import van pijpen uit Holland in Elbing.ⁱⁱⁱ

Jaar	Hoeveelheid
1654	5 tonnen
1685	3 tonnen + 24 florijn pijpen + 8 gros fijne
1687	11 tonnen + 5 manden + 180 florijn pijpen
1690	7 tonnen + 1 mand + 8 midden?
1691	19 tonnen + 7 manden
1695	4 manden
1698	6 tonnen, 10 kleine manden

De verzending van pijpen overzee liep meestal over de havens van Amsterdam of Rotterdam. In de 17^e eeuw was de haven van Amsterdam de belangrijkste uitvoerhaven

ⁱ Bang, N.E., Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1497-1783. Kopenhagen, 1930.

ⁱⁱ Leemans, W. F., De grote Gelderse Tollens en de Tollenaars, Arnhem, 1981.

ⁱⁱⁱ Lindblad, J. Th., Dutch entries in the pound-toll registers of Elbing 1585-1700. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie 225, 1995.

voor de pijpen. Later werd er ook veel via Rotterdam geëxporteerd. Voor de export over de Rijn was Dordrecht een belangrijke haven. Maar ook via andere havens, zoals Hoorn, Enkhuizen en Harlingen zijn pijpen naar Duitsland gezonden. In de archieven is over deze handelsroutes voor pijpen weinig te vinden. Van Harlingen is bekend dat daar tussen maart 1654 en december 1655 voor 139 Karolusguldens aan tabakspijpen naar de Duitse Noordzeehavens verzonden is.ⁱ Waarschijnlijk waren dit geen pijpen van de Harlingse pijpenmakers, maar Amsterdamse of Goudse pijpen.

De belangrijkste handelsroutes naar Duitsland waren de Rijn en de routes over Duitse havens aan de Noord- en Oostzeekust. Vooral Hamburg en Bremen waren zeer belangrijk voor de invoer van kleipijpen. Zo is reeds uit 1632 bekend dat 35 tonnen en een kist met kleipijpen in Hamburg werden ingevoerd.ⁱⁱ

Transport over land was moeizaam en tijdrovend. De handel over land bleef dan ook meestal beperkt tot de kortere afstanden.

Van de invoer van Hollandse pijpen in Tönning, een voorhaven van Hamburg, zijn de volgende getallen bekend:

Invoer van pijpen in Tönning.ⁱⁱⁱ

Jaar	Meegebracht door	Tonnen	Manden	Kisten
1681	7 van de 15 Schippers	100	3	
1682	7 van de 10 Schippers	175	4	
1684		122		
1686		93	6	
1687		>137		
1772		18,25	36	2

In het jaar 1682 ging het dus om tussen de 300.000 en 500.000 pijpen. In de andere jaren tussen 1681 en 1687 zijn de getallen lager, maar het gaat nog steeds om een aanzienlijke hoeveelheid. Uit de tweede helft van de 18^e eeuw bezitten we helaas alleen de opgave uit 1772. Het veel geringere aantal ingevoerde pijpen stemt overeen met de wat op basis van de mercantilistische maatregelen in verschillende delen van Duitsland verwacht kan worden.

De volgende reeks getallen betreft de totale uitvoer van de Admiraliteit van Amsterdam naar 'de Kleine Oost', ofwel de Noordzeehavens van Duitsland en tevens de export over de Rijn.

ⁱ Faber, J. A., Harlingen's foreign trade and shipping in the years 1654 and 1655. In: Heeres, W. G., From Dunker to Danzig. Hilversum, 1988.

ⁱⁱ Articus, R. J. J., Vom Rauchen und den Tabakpfeifenmachern in Schleswig-Holstein. Knasterkopf 2 (1990) S. 11.

ⁱⁱⁱ Witte, C., Tonpfeifenfunde in Tönning. Knasterkopf 11, 1998, S. 56-58.

Uitvoer uit de Admiraliteit Amsterdam in Guldensⁱ

Jaar	Kleine Oost	Rijn	Totale export Admiraliteit Amsterdam
1753	25.050	4.643	59.210
1789	10.699	2.483	37.067
1790	14.005	2.321	38.448
1791	13.744	4.055	45.976
1792	14.059	8.524	36.414
1805	29.940	9.500	71.740
1806	33.773	10.955	66.948
1807	19.797	8.699	48.662
1808	9.985	11.358	36.607
1809	9.623	9.838	36.843

Ook hier is voorzichtig de invloed van het mercantilisme in de tweede helft van de 18^e eeuw te herkennen. Interessant is het om te zien dat in deze tijd nagenoeg de helft van de totale export van kleipijpen uit Amsterdam naar Duitsland verscheept werd. Als we met een gemiddelde prijs van een gulden dertig cent per gros exportpijpen rekenen dan ligt het aantal pijpen tussen 3,3 miljoen in 1753 en 1,5 miljoen in 1789.ⁱⁱ De teruggang van de export na 1806 kan mogelijk toegeschreven worden aan de verarming van de bevolking in de Napoleontische tijd.

Naast de aantallen uit de Admiraliteit van Amsterdam zijn voor dezelfde periode ook de export aantallen uit de Admiraliteit op de Maaze, grof gezegd het gebied tussen Rotterdam en Nijmegen, beschikbaar. Daarmee is nagenoeg de gehele Nederlandse kleipijpenexport gedekt.

Uitvoer "Admiraliteit op de Maaze"ⁱⁱⁱ

Jaar	Over zee (wereldwijd)			Duitsland
	Kisten en kleine kisten	Manden	Waarde (gulden)	Waarde (gulden)
1784	1.556	7.123	24.903	1.711
1785	1.512	6.845	27.719	3.510
1786	1.529	6.937	25.563	4.625
1787	1.150	6.879	21.098	2.994
1788	1.589	5.537	23.929	2.621
1789	1.536	7.818	25.500	2.929
1790	1.611	7.357	29.448	2.804
1791	1.661	6.606	28.743	2.717
1792	1.390	9.489	26.297	3.516
1793	880	6.923	18.064	4.219

ⁱ Algemeen Rijksarchief, 2.21.06. coll. Nr. 51 Goldberg nr. 189,190 en Nierop, L. van, Uit de bakemat der Amsterdamsche handelsstatistiek. Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum 13, 1915.

ⁱⁱ Duco, D. H., de Techniek van het pijpmakersbedrijf te Gouda. In: Davey, P., The Archaeology of the clay tobacco pipe, IV, 1980, P.135.

ⁱⁱⁱ Vries, J. de, De statistiek van de in- en uitvoer van de Admiraliteit op de Maaze 1784-1793. Economisch Historisch Jaarboek, 19 (1963) en 30 (1965).

Vergelijken we deze getallen met die van Amsterdam, dan is duidelijk dat aan het einde van de 18^e eeuw Rotterdam de belangrijkste haven was voor de uitvoer van kleipijpen. Helaas is uit deze getallen niet op te maken hoe groot het aandeel naar Duitsland was, want wanneer in deze tabel Duitsland genoemd wordt betreft dit vermoedelijk de rijnvaart. Als we aannemen dat in het eind van de 18^e eeuw, net als vanuit Amsterdam, 40% van de verzendingen over zee export naar Duitsland betrof, dan kan voor het jaar 1789 een uitvoer uit Rotterdam van 1,9 miljoen stuks aangenomen worden. De uitvoer uit Amsterdam bedroeg 1,5 miljoen stuks. Vermoedelijk kan dus gerekend met alle genoemde aannames uitgegaan worden van een export van een kleine 4 miljoen stuks kleipijpen naar Duitsland in het jaar 1789.ⁱ

De laatste groep getallen betreft de aantallen ingevoerde pijpen in Hamburg. Ook worden de aantallen ingevoerde pijpen uit België vermeld.

Invoer in Hamburgⁱⁱ (* = vaten of tonnen)

Jaar	Noordelijke Nederlanden					Zuidelijke Nederlanden
	Manden	Kisten	Tonnen	Vaten	Trommel	Diversen
1778	7.717	51	164			
1779	8.739	84	227			235 ko
1780	11.677	121	116			
1781	10.766	41	232	5		110 ko
1782	9.933	187	93			
1783	14.109	96	215		1	445 ko; 11 k
1784	14.830	92	138			
1785	12.837	100	67			150 ko
1786	11.674	57	227			
1787	7.200	21	62			1.505 ko; 10 k; 19 t
1788	11.887	44	* 159			
1789	9.329	25	120			
1790	11.906	23	* 122			
1791	10.211	26	* 126			
1792	9.013	19	* 126			
1793	12.866	26	245	12		
1794	6.892	4.481	* 144			
1795	12.402	18		169		
1796	13.651	59		165		
1797	16.535	175	74	195		
1798	11.495	101		132		
1799	8.576	105		39		
1800	17.172	218	* 227			
1801	12.937	246	* 71			
1802	10.251	156	3	29		

ⁱ Er zij hier wel voor gewaarschuwd getallen te benutten zonder expliciet de aannames te benoemen.

ⁱⁱ Röhlk, F., Schiffahrt und Handel zwischen Hamburg und den Niederlanden in der zweite Hälfte des 18. und 19. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1973.

Met de aanname dat 1 mand 1 gros pijpen bevat, een kist 16 gros, een ton 20 gros en een vat 30 gros, kan de hoeveelheid (In miljoenen stuks) ingevoerde pijpen indicatief berekend worden.ⁱ

Invoer in Hamburg omgerekend naar aantallen.

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal	Jaar	Aantal	Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1778	1,7	1783	2,9	1788	2,4	1793	2,7	1798	2,5
1779	2,2	1784	2,8	1789	1,8	1794	11,8	1799	1,7
1780	2,4	1785	2,3	1790	2,1	1795	2,6	1800	3,7
1781	2,3	1786	2,5	1791	1,9	1796	2,8	1801	2,7
1782	2,1	1787	1,3	1792	1,7	1797	3,8	1802	2,0

In vergelijking met de getallen voor heel Duitsland is de invoer via Hamburg groot. De export van België was gering. Dit stemt overeen met de betekenis van de Belgische pijpenindustrie in die tijd.

In hetzelfde archief zijn voor een nog langere periode getallen over de rechtstreekse scheepvaartbewegingen van Gouda naar Hamburg beschikbaar. Helaas is er geen positieve correlatie tussen het aantal schepen dat van Gouda op Hamburg voer en de export van kleipijpen naar Hamburg.

Pas voor de periode 1846-1915 zijn er weer uitgesplitste getallen over de export. De aantallen geëxporteerde pijpen naar Duitsland bewegen zich in deze periode tussen de 50.000 en 300.000 pijpen jaarlijks.ⁱⁱ Dit zijn veel kleinere aantallen dan in de 18^e eeuw. De export naar Duitsland is in de 19^e eeuw laag in vergelijking met die naar andere bestemmingen. De exportcijfers zijn ook uitgesplitst naar diverse bestemmingen binnen Duitsland, maar omdat de betrouwbaarheid van deze cijfers nogal matig is wordt de uitsplitsing hier verder niet gegeven.ⁱⁱⁱ

3. Kwaliteit en concurrentie

Kwaliteit van de pijpen, mercantilisme en lage lonen zijn de drie voornaamste steekwoorden om de schommelingen in de aantallen naar Duitsland geëxporteerde pijpen te verklaren. In de 17^e en in de eerste helft van de 18^e eeuw konden de Nederlandse pijpen tamelijk ongehinderd naar Duitsland worden uitgevoerd. Helaas zijn er over deze export geen bruikbare getallen beschikbaar, maar het moet om miljoenen stuks zijn gegaan. Locale pijpenmakerscentra die in Duitsland ontstonden deden de Nederlandse pijp steeds meer concurrentie aan. De Duitse pijpen waren goedkoper

ⁱ Deze hoeveelheden berusten op lijsten van transportkosten. Hierin treden soms verschillen op.

ⁱⁱ Statistiek van de Handel en Scheepvaart van het Koninkrijk der Nederlanden over de jaren 1846-1915. Departement van Financiën.

ⁱⁱⁱ Als voorbeeld van de onbetrouwbaarheid van de cijfers moge dienen dat de hoogste export aantallen van Nederlandse pijpen naar Hamburg en Bremen worden gehaald precies in die jaren dat er een hoge doorvoer van pijpen van Duitsland (het Westerwald) naar Hamburg en Bremen was. Voor de doorvoer zie: Kügler, M., Die Bedeutung Hamburgs als Umschlagplatz für Westerwälder Tonpfeifen im 18. und 19. Jahrhundert. Knasterkopf 9, 1997.

door de lagere lonen in Duitsland en door de geringere transportkosten (in 1789 bedroeg de prijs van het transport van een kist van 16 gros van Gouda naar Hamburg 28 stuivers). Dat betekende dat de Nederlandse pijp alleen kon concurreren als de kwaliteit hoger was. En juist dat was de specialiteit van de Goudse pijpenmakers.

Om de eigen pijpenproductie te beschermen zijn veel van de Duitse Staten in de 18^e eeuw tol gaan heffen. Het voert hier te ver om een overzicht van de verschillende tolheffingen en invoerverboden te geven. De meeste invoerheffingen op pijpen werden pas na 1750 afgekondigd. Maar reeds in het jaar 1713 werd er in het vorstendom Lüneburg een invoerverbod op buitenlandse pijpen ingesteld. Maar pas de invoerheffing van Pruisen van 1754 (twee gulden vijftig per gros, veel meer dan de prijs van een gros pijpen) en het korte tijd later ingestelde invoerverbod op onder meer de Goudse pijpen was een zware slag voor de pijpenmanufacturen in Gouda. De pijpenmakers Frans Verzijl en Jacob de Vos klaagden dat zij door deze maatregelen een afzet ter waarde van 30.000 gulden per jaar verloren hadden.ⁱ Samen met de concurrentie uit het Westerwald, met de daar gebruikelijke lage loonkosten, betekenden deze maatregelen een grote vermindering van de afzet van de Goudse pijpenindustrie.

Bij de invoerverboden speelde ook de kwaliteit van de pijpen soms een doorslaggevende rol. Zo werd in de verordening van het Kurfürstentum Hannover van 2 april 1772 een uitzondering gemaakt op het invoerverbod voor de " 5/4 Ellen langen Holländischen".ⁱⁱ

Er werden in Duitsland zeer veel imitaties van Goudse kwaliteitspijpen op de markt gebracht. Als voorbeeld hoeft slechts herinnerd te worden aan de vele imitaties van de pijpen van Verzijl. Dat ook Nederlandse pijpenmakers Duitse pijpen nagemaakt hebben is echter minder bekend, maar gelet op de Duitse invoer verordeningen niet onbegrijpelijk. Vermoedelijk zijn deze imitaties door de hoge transportkosten en de lage lonen in Duitsland niet erg lucratief geweest. Zo hebben pijpenmakers uit Alphen aan de Rijn bijvoorbeeld "SAPFENBERG" en "I.Hm.ISER HILDESH" op een deel van hun pijpen gestempeld.ⁱⁱⁱ Ook het gebruik van het merk het springende paard in Gouda kan dezelfde reden gehad hebben als Casselmann uit Münden had om een deel van zijn pijpen te merken met het paard van Hannover en niet met de leeuw van Hessen, namelijk het op die wijze doen voorkomen dat het pijpen uit Hannover betrof.^{iv}

ⁱ Goedewaagen, D. A., De Geschiedenis van de Pijpmakerij te Gouda. In Helbers, G. C. en Goedewaagen, D. A., Goudsche Pijpen, Gouda, 1942, blz.11.

ⁱⁱ Toms, H. Landesherrliche Verordnungen über die Markierung von Tonpfeifen im Raum Niedersachsen. Knasterkopf 3, 1990.

ⁱⁱⁱ Meulen, J., De „Gouwenaars" van Alphen aan den Rijn, 1986. Blz. 77. Zapfenberg was een beroemde Handelaar in Tabak en Pijpen in Noord-Duitsland. Zie daarvoor: Articus, R. Zapfenberg-Pfeifen. Knasterkopf 11, 1998.

^{iv} Ameling, G., Christian Casselmann Tonpfeifenbäcker zu Münden, Hann. Münden, 1996. S. 15.

Vervalsingen kwamen dus veel voor en niet iedere gevonden pijp is ook wat deze op het eerste oog schijnt te zijn.

4.Vondsten van Nederlandse pijpen in Duitsland

In dit kader is het onmogelijk om alle tot op heden gepubliceerde vondsten van Nederlandse pijpen in Duitsland te bespreken. Veel daarvan is in Knasterkopf gepubliceerd, maar ook in veel lokale archeologische publicaties is veel interessants te vinden. Helaas kunnen uit deze literatuur nog geen eenduidige conclusies getrokken worden over de verspreiding van de Nederlandse kleipijp in Duitsland. Als alle vondsten bijvoorbeeld op een kaart gezet worden dan zegt het resultaat meer over de stand van het onderzoek dan over de verspreiding van de Nederlandse pijp.

Heel voorzichtig kunnen echter wel de volgende conclusies worden getrokken:

- In grote delen van Duitsland, tot in Beieren toe, worden Nederlandse pijpen gevonden.ⁱ
- In Sleeswijk-Holstein, Lüneburg en de omgeving van Handelscentra, zoals bijvoorbeeld Berlijn en Leipzig, worden relatief veel Nederlandse pijpen gevonden.ⁱⁱ
- In plaatsen langs de Rijn zijn nog te weinig opgravingen gedaan om een beeld van de verspreiding te krijgen. Vondsten uit Breisach en in Zwitserland duiden er echter op dat de Rijn als een belangrijke handelsroute voor de Nederlandse pijpen gediend heeft.ⁱⁱⁱ
- Al te gemakkelijk worden veel pijpenvondsten voor Nederlandse producten aangezien. De Duitse pijpenproductie was veel groter en veelsoortiger dan tot voor kort werd gedacht.^{iv}

ⁱ Mededelingen Natascha Mehler, 2004 - 2005.

ⁱⁱ Zie onder andere:

- Articus, R. J. J., Vom Rauchen und den Tabakspfeifenmachern in Schleswig-Holstein. Knasterkopf 2, 1990.
- Articus, R. J. J., Wie die Tonpfeifen in die Lüneburger Heide kamen. Knasterkopf 9, 1997.
- Weidner, M., Tonpfeifen aus der Elbe. Offa 56, 1999.
- Teichner, F., Clay pipe makers in Berlin and Brandenburg 2: Archaeological finds from Berlin, Königs Wusterhausen, kloster Zinna and Potsdam. Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift 42(2), 2001.
- Kluttig-Altman, R., Tonpfeifen in Leipzig. Knasterkopf 12 en 13. 1999 en 2000.

ⁱⁱⁱ Zie:

- Duco, D. und Schmaedecke, M., Tonpfeifenfunde aus der Grabung Kapuzinergasse in Breisach am Rhein. Fundberichte aus Baden-Württemberg Band 13, 1988.
- Schmaedecke, M., Zum Gebrauch von Tonpfeifen in der Schweiz. In: Schmaedecke, M., Tonpfeifen in der Schweiz. Liestal, 1999.

^{iv} Kügler, M. und Weidner, M., 16.Tagung des Arbeitskreises Tonpfeifen 2002 in Grimma. Knasterkopf, 16, 2003.